

BUDUĆA DEMOKRACIJA?

Davor Rodin

*Sveučilište u Zagrebu,
Fakultet političkih znanosti*

Pogledi

Primljeno: ožujak 2007.

Sažetak Polazeći od postmodernih teorija diferencije (Luhman, Derrida, Castells) autor ustvrđuje da se pitanje europske budućnosti i demokracije ne može razumjeti preko bilo koje vrste projekta višeg jedinstva, već kao proces političkog djelovanja uz koji se ne može vezati perspektiva unaprijed određenog ustrojstva Europe. Ishodište takve ocjene autor pronalazi u oprečnosti dvaju nesumjerljivih pluralizama: povijesno proizvedenog, koji se očituje u specifičnim nacionalnim ili religijskim svojstvima i onog koji je određen demokratskom procedurom, koji ne polazi od specifičnih svojstava pripadnika neke zajednice nego od načela pravne jednakosti. Upravo zbog spomenute razlike, demokracija, pravo, politika ili pak religija su naprosto autopoietični sustavi, koji se ne integriraju u viša jedinstva, već funkcioniraju kao funkcionalno limitirane cjeline, koje uključuju i isključuju iz sustava različite segmente okoline. Ako nema tog višeg cilja prema kojem Europa treba ići, čemu treba težiti Europa, pa onda i europska demokracija? Odgovor je, smatra autor, u dekonstrukciji europskih vizija, iluzija i projekata, pri čemu kritički potencijal teorija diferencije nije u njihovoj praktičkoj primjeni, nego u njihovom drugačijem razumijevanju stanja stvari.*

Glavne riječi demokracija, projekt Europe, postmoderne teorije diferencije, teorija sustava, teorija dekonstrukcije

“O sloboditi političku akciju svake unitarne i totalitarne paranoje. Razviti djelovanje, mišljenje i aspiracije širenjem, raščlanjivanjem i diferenciranjem, a ne podčinjavanjem i piramidalnom hijerarhizacijom.”¹

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta “Politički deficit Europske Unije i njegove posljedice za Hrvatsku” provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

¹ M. Foucault, 1982a, str. 216.

Buduća demokracija nije utopijski projekt ili prednacrt koji će se prije ili kasnije ozbiljiti. Za razliku od utopija koje su smještene u *futur*, politički se procesi zbivaju isključivo u *prezentu*, ma što ih pokretalo: neposredni interesi, utopijski projekti ili sedimenti bolje prošlosti. U političkim se procesima svi takvi projekti nepredvidivo transformiraju.

Europski demokratski deficit svjedoči o političkoj insuficijenciji novovjekovnog prosvjetiteljskog univerza-

lizma kao prednacrtu dobre zajednice umnih, slobodnih i usmrtnih bića: "Ako riječ demokracija uzmemo u strogom smislu njezina značenja (*kratein demos*), tada nikada dosada nije bilo istinske demokracije niti će je ikada biti. Prirodnom poretku protuslovi da većina vlada, a da se manjina pokorava..."²

Suvremeni euroskeptici taj stav koji ljude, građane reducira na *umna, slobodna i usmrtiva bića* nadopunjavaju veoma diferenciranim historijskim, religijskim, nacionalnim, kulturološkim atribucijama, pa je tako u današnjem EU-u postalo evidentno da se u njemu križaju dva pluralizma: onaj povijesno proizveden, religijski, nacionalni i kulturni, i onaj pluralizam koji je proizveden u demokratskoj proceduri utvrđivanja onih koji vladaju i onih kojima se vlada, da ne govorimo o biološkim razlikama među ljudima, naime o granici između *golog* i *pravno* ograničenog života. Ta su dva pluralizma svojim podrijetlom i strukturom nesumjerljiva. Religije razlikuju *vjernike, nevjernike* i *inovjerce*, narodi razlikuju *svoje* i *strance*, a takva razlikovanja nisu ni demokratska ni politička. Demokracija je slijepa za ta razlikovanja: ona razlikuje one koji vladaju i one kojima se vlada, i to i onda kada su *ljudi bez svojstava*, naime pravno jednaki.

Europa je suočena s problemom uspostavljanja komunikacije između ta dva nesumjerljiva pluralizma, ali tako da ih ne ukine u nekom višem jedinstvu zajedničke vjere, nacije, kulture ili univerzalne jednakosti koja bi i demokraciju učinila suvišnom, jer među jednakim umnim, slobodnim i smrtnim

osobama ne bi bilo dopustivo razlikovati one koji vladaju od onih koji se pokoravaju, kako je mislio Rousseau.

Prosvjetitelji su te nesumjerljive razlike kulturnohistorijskog i demokratskog pluralizma nastojali prevladati u višem rodnom jedinstvu tih razlika, i to je više jedinstvo ili humanizam bilo pozicija s koje se kritizirala postojeća temporalna i prolazna razjedinjenost. Takva viša jedinstva suprotnosti poznata su nam pod imenima: *nacionalna država, beskonfliktno društvo, humanizam, kozmopolitizam, komunizam, fašizam*, a danas *Europa*.

Europa, dakako, nikada više neće biti jedinstvo svojih suprotnosti, naprotiv. Europa nije utopijski cilj ni buduće više jedinstvo svojih razlika i suprotnosti, ona je *političko djelovanje* koje se kao svako djelovanje odvija u *modusu prezenta*. To djelovanje koje nazivamo Europom suodređeno je *neizvjesnostima* i *slučajnostima* svoje dijelom poznate, a dijelom anonimne okoline.³ *Europa nije projekt, ona je akcija!*

Pitamo se kako je moguće bez *temporalne perspektive* unaprijed određenog ustrojstva Europe kao političke zajednice kritički djelovati u postojećoj situaciji koju nakon ustavne krize karakteriziramo nezadovoljavajućom?

Demokracija je senzibilna na razlikovanje onih koji vladaju i onih koji se pokoravaju. Taj demokratski senzibilitet nesumjerljiv je s religijskim, nacionalnim, pravnim senzibilitetom.

Teorije diferencije poput *teorije medija, teorije sustava* i *dekonstruktivističke teorije* razlikuju religiju, pravo, politiku, demokraciju kao autonomne auto-

² J.-J. Rousseau, *Der Gesellschaftsvertrag*, Stuttgart, Reclam, str. 105.

³ N. Luhmann, *Ökologische Kommunikation*, Opladen, 1986, str. 79.

poietičke medije koje nije moguće prevladati u *višem jedinstvu*. Svaki sustav i svaki medij ima svoj posebni funkcionalno limitiran senzibilitet kojim diferencira, naime uključuje u sustav i istovremeno iz njega isključuje različite segmente okoline i tako se interno diferencira. Primjerice: znanost ima drugačiji inkluzivno-ekskluzivni senzibilitet od religije, politike ili ekonomije.

Otvoreno je pitanje kakav je kritički potencijal navedenih postmodernih teorija diferencije, jer s njihova stajališta više ne važi Hegelov dijalektički model prema kojem se razlike sustava i okoline *ukidaju* ili *prevladavaju* u višem spekulativnom jedinstvu. Europu kao više jedinstvo svih njezinih razlika nitko ne želi, ali paradoksalno, nitko ne prihvaća ni postmoderno insistiranje na nesumjerljivim razlikama europskih naroda, njihovih kultura i govora...

Ako nema višeg jedinstva razlika između sustava i njegove okoline, tada važi načelo *tertium non datur*. To znači da funkcionalno diferencirani autopoietički sustavi ne ukidaju kodne razlike, primjerice razliku pravedno-nepravedno, istinito-neistinito, nego s tim protupolovima stoje u odnosu permanentne *semantičke iritacije*, dakle paralelno uz njih s mogućnošću prevođenja, ali bez perspektive ukidanja u višem jedinstvu: bez nade u ukidanje nepravdi u budućem "sretnom društvu", bez ukidanja razlika između katolika, pravoslavaca i protestanata.

Više jedinstvo različitog fungiralo je u klasičnoj kritičkoj teoriji kao utopijski cilj s čije je *gramatičke distance* bilo komotno *diskurzivno negirati* i verbalno kritizirati postojeće nepravedno društvo. Ako toga gramatički definira na višeg cilja nema, pa se socijalni i politički konflikti i sve socijalne neprav-

de ne mogu razriješiti ni verbalno ni revolucionarnom aplikacijom gramatičkih projekata, naime transformacijom loše sadašnjosti u dobru verbalno definiranu budućnost u kojoj više neće biti nikakvih razlika ni konfliktata, tada je otvoreno pitanje kritičkog potencijala znanosti o politici i znanosti o društvu. One bi trebale djelovati u prezentu sukladno prezentnoj nazočnosti svoje okoline, od koje se međutim medijski i temporalno razlikuju. Mogu li te znanosti pretendirati na ikakvu regulativnu funkciju kad u okolini koju istražuju ne djeluju ni interne *mogućnosti* ni eksterne *nužnosti tih znanosti*, nego *slučajnosti* i *neizvjesnosti* sadašnjeg trenutka⁴ te okoline.

Kako bez temporalnog i kauzalnog raspona između političke teorije i socijalne drame, bez *vizija*, *iluzija*, *projekata* i *strategija* doprijeti do dimenzije kritičkog odnosa prema prezentnom socijalnom i političkom poretku Europe? Izgleda samo *dekonstrukcijom* vizija, iluzija i projekata, tj. markiranjem njihova selektivnog sljepila!

Prezentna literatura predlaže dva načina: medijskim *distanciranjem* od postojećeg poretka i *angažmanom* u njemu. Luhmann se prema tim istraživačima svojom teorijom sustava distancira od postojećeg poretka i u tom je smislu *ironičar*, a Pierre Bourdieu se u njemu angažira⁵ i u tom je smislu *fanatik*. On sudjeluje neposredno, prezentno u političkim procesima, razlikujući se od njih samo vlastitom semantikom.

Funkcionalni sustavi poput demokracije, politike, prava, religije, nacije

⁴ Usp. N. Luhman, *nav. dj.*, str 79.

⁵ Usp. Bourdieu und Luhmann, Suhrkamp, sv. 1696, g. 2004.

imaju visoko diferencirane strukture i što se kao autopoietički sustavi više interno diferenciraju, to sve radikalnije iz sebe isključuju one dijelove stanovništva u svojoj okolini koji se ne mogu uklopiti u sve ekskluzivnije pravne, demokratske i političke te ostale standarde razvijenoga europskog društva. To stanovništvo ostaje izvan sustava ili na nižim razinama svoje interne strukture. "Oni nisu građani, nego stanovnici: za njih nema novca, nema ni minimalnog školovanja, nema medicinske zaštite i uz to nema pristupa radu, ekonomiji, nema izgleda u odnosu s policijom ni izgleda za dobivanje sudske pravde. Ekskluzije se međusobno pojačavaju i nakon određenog praga preživljavanje golog tijela apsorbira sve preostalo vrijeme i sve snage."⁶

To mizerno stanje i očaj funkcionalno isključenog stanovništva izaziva prema Derridi *autoimune* procese u funkcionalno visokodiferenciranim sustavima razvijenog Zapada. Ono što je Zapad gradio da bi se zaštitio od spomenutih *internih opasnosti* vlastitog sustava sada mu se vraća kao eksterna i interna opasnost od sveopće katastrofe.

Prema dijagnozama teorija diferencije, visokofunkcionalno diferencirano društvo Zapada diferenciranim je ekskluzijama svoje poznate i anonimne okoline ugrozilo samo sebe: *imunitetiravši vlastite obrambene mehanizme*. To funkcionalno diferencirano društvo nije prema Luhmannu društvo eksploatacije čovjeka i prirode o kojoj je govorio Karl Marx, jer "više nema ničega što bi se još moglo eksploatirati i

podčinjavati"⁷. Podčinjavanje postojećih prirodnih i ljudskih resursa u klasičnom kapitalizmu 19. stoljeća zamijenjeno je *eksploatacijom inovacija*, dakle onih potencijala koji nisu naprosto zatečeni, nego ih tek treba proizvesti. Budući da je proizvodnja inovacija visoko sofisticirana i skupa, procesi inoviranja dramatično djeluju na ekskluziju velikog dijela svjetskog, ali i europskog stanovništva, koje nije sposobno proizvoditi inovacije, pa time ni prednosti koje one donose. Manuel Castells tako prognozira: "Krećemo se od stanja socijalne eksploatacije prema stanju *funkcionalne irelevantnosti*. Doživjet ćemo dan u kojem će biti privilegij biti eksploatiran jer gore od eksploatacije je ignorancija."⁸

Irelevantnost koja je gora od eksploatacije proizvod je inovativnog *društva znanja*. To društvo u svjetskim i europskim razmjerima proizvodi ignoranciju i nekompetenciju, a one su za pogođene slojeve stanovništva i na Zapadu gore od klasične eksploatacije. Određeni slojevi stanovništva postaju neupotrebljivi za bilo kakvu eksploataciju, pa i suradnju, i time se automatski invizibiliziraju i ignoriraju.

Tradicionalna su se društva brutalnim sredstvima štitila od napretka koji je izmicao njihovoj kontroli, moderno društvo može postojati samo ako neprekidno unapređuje sve zatečene resurse znanja o društvu i prirodi. Žrtve su napretka ignoranti koji ga ne mogu ni slijediti ni oponašati, a kamoli pro-

⁶ N. Luhmann, *Die Religion der Gesellschaft*, Suhrkam, 2002, str. 242.

⁷ N. Luhmann, "Systemtheorie und Protestbewegungen", Interview, Frankfurt/M, 1994 (ur. Kai-Uwe Hellmann).

⁸ Manuel Castells, *Die Welt der Stadt*, München, 1990, str. 199-216.

izvoditi. Oni su izloženi postupno kulminirajućem procesu prekida komunikacije s razvijenim sustavima, pa ljudi čitavih svjetskih regija, gradskih predgrađa i *slamova* postoje još samo kao *tijela* kojima se akteri razvijenih sustava više ne znaju približiti. Upravljanje bijedom, takozvane *humanitarne akcije*, postaje tako nova djelatnost promicatelja društva znanja. Bijeda se prostorno zgušnjava na određenim prostorima velikih gradova i svjetskih regija⁹ i postaje izvor nepredvidivih opasnosti pada u *prirodno stanje* gole egzistencijalne borbe za život svim sredstvima, pa i paradoksalnim samoubilačkim akcijama.

Teorije diferencije drugačije od tradicionalne kritičke teorije kapitalističkog društva kritiziraju razvijeni svijet koji na svojoj drugoj strani proizvodi nerazvijenost. Suvremeno društvo znanja izloženo je nepredvidivostima i neoznačenim mjestima izvan kontrole bilo kojega funkcionalnog sustava. To se društvo ne osjeća ugroženim od poznatih posljedica svoga inovativnog djelovanja, nego od *nepoznatih, neimenovanih i neoznačenih. Novo znanje generira novo neznanje*. Njih ne plaši *re-entry* već viđenih pobuna bijednih ni takozvani *povratak historije*, nego oni potencijali isključenih koji ni njima samima nisu poznati, pa time i nisu njihov potencijal.

Neke su od takvih izvorno nepredviđenih opasnosti *samoubilački terorizam*, zatim najezda novih bolesti koje nije moguće kontrolirati ni prevenirati

ti suvremenim zdravstvenim sustavom, da ne govorimo o opasnostima širenja atomskog i biološkog oružja. Nasilje s kojim se susrećemo prisutno je u strukturama suvremene produkcije inovacija. Vidljivi užasi nasilja proizvode se u medijima, na filmu i televiziji, kako bi se invizibiliziralo strukturalno nasilje koje se generira selektivnom uporabom inovacija. Funkcionalno diferenciranje autonomnih, autopoietičkih sustava proizvodi s druge strane ne samo bijedu isključenih nego i svijest o nepredvidivim opasnostima koje to isključivanje donosi.

Kakvim kritičkim potencijalom raspoložu suvremene teorije diferencije u odnosu prema ovakvo opisanom stanju stvari u svojoj poznatoj okolini? Danas se više ne može prihvatiti dijagnoza da *iza čitave bijede nešto stoji*, pa se to što iza svega stoji treba objelodaniti, vizibilizirati ili raskrinkati i tako osloboditi snage oslobođenja. To je odviše slično Weberovu procesu *raščaravanja (Entzauberung)* svijeta. Nije riječ o tome da iza svega stoje određene društvene snage koje nešto skrivaju i ne dopuštaju da se to skriveno objavi, jer na toj tajni grade svoju moć. Riječ je o tome da je suvremeno društvo znanja proizvelo **neznanje** koje nije rezultat svjesnog prikrivanja istine, dakle laganja i manipuliranja, nego se radi o *strukturnom neznanju* kojim nitko ne raspolaže i koje ugrožava i etablirane i marginalizirane socijalne grupe.

Kritika društva znanja sa stajališta postmodernih teorija diferencije nije fundirana u utopijskim ciljevima društva, nego u komunikaciji kompetentnih promatrača iz različitih sustava. Stoga Luhmann i Derrida ne razumiju svoje teorije diferencije kao *primjenjive nacrt* za poboljšanje društva. Iz takva

⁹ "Veliki se dijelovi stanovništva stambeno separiraju i time invizibiliziraju." N. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M, str. 630.

aplikativnog i meliorativnog razumijevanja teorija došlo se do suvremenoga strukturalnog nasilja nad ljudima i prirodom koje se etiketira *društvom znanja* kao eufemizmom za vladajući *neoliberalizam*. Kritički potencijal teorija diferencije nije u njihovoj praktičkoj primjeni, nego u njihovu drugačijem razumijevanju stanja stvari, posebno novovjekovnih znanosti čijom su tehničkom aplikacijom ugroženi i priroda i čovjek.

Luhmann ne predlaže bolje društvo ni unitarnu Europu, ne predlaže terapiju za izlječenje postojećeg društva. Kao dekonstruktivist on markira propuštene prilike postojećeg društva koje nikakvim projektom ne možemo ni temporalno ni prostorno transcendirati, nego samo semantički osvijestiti, naime otkriti ono prikriveno u vidljivom. *Postmoderne teorije ne pretendiraju na to da mijenjaju svijet na temelju poznatih prednacrta: one mijenjaju naše znanje o njemu*. Svijet ostaje kakav jest: religije, nacije, tradicije ostaju, mijenja se samo naš odnos prema njima.

Kritiku postojećeg društva koju nude suvremene teorije diferencije ne treba etiketirati ni kao *ironiju*, kakvu navodno zastupa N. Luhmann, ni kao *angažman*, kojem je navodno bliži P. Bourdieu.

Zastupnici teorija diferencije znaju da je suvremeno funkcionalno diferencirano društvo ugroženo samim sobom, naime *svojim sve radikalnijim funkcionalnim isključivanjem i obezvredivanjem svega što nije u funkciji*. Izlaz iz tog škripca oni ne traže u humanističkim utopijama, nego markiranjem onoga što ostaje nevidljivo kad gledamo, dakle osmišljavanjem onoga što je u prisutnom znanju odsutno i nevidljivo: *na semantički odsutan način prisut-*

no. Oni ne nude plan spasa, nego predlažu da se spas otkrije u postojećem kaosu.

Zastupnici teorija diferencije znaju da funkcionalno diferencirano europsko društvo *sui generis* svojim sustavima ili takozvanim *pravnim stečevinama* radikalno isključuje sve ono što nije u funkcionalnom sustavu europskog prava. Tim isključivanjima to društvo paradoksalno ugrožava samo sebe jer svoj identitet gradi suprotstavljajući mu se. Europa se suprotstavlja svom povijesnom identitetu i tako proizvodi svoj novi identitet. Izlaz iz tog sukoba tradicije i inovacije, koji se očitovao u krizi izazvanoj neusvajanjem europskog ustava, teorije diferencije ne traže ni u humanističkim *utopijama* ni u nekoj eufemističkoj *europskoj kući* ili pak nekoj *superdržavi*, nego u drugačijem razumijevanju *nacije, kulture, religije, demokracije*. Što je ostalo nevidljivo nakon ustavne krize? U Europskoj uniji postoje problemi za koje nacionalne demokracije nisu nadležne. O tim "ostacima problema" trebalo bi biti moguće većinski demokratski odlučivati na razini nadnacionalnodržavne demokracije civilnog društva koje podriva zaštitne barijere nacionalnih država.

Eventualna nadnacionalna demokratska većina u europskom civilnom društvu neće u budućnosti imati tradicionalnu funkciju legitimacije vladavine u EU-u. Ona neće legitimirati "europsku superdržavu", nego će uz tradicijsko kulturno-historijsko proizvesti demokratski pluralizam kojim će europska politika moći kreirati kolektivno obvezujuće odluke.

Europska politika i europska demokracija ne stoje u odnosu međusobne legitimacije i reprezentacije kao u nacionalnim državama, nego u odnosu javne semantičke afekcije, time su one

međusobno prevodive i razumljive pripadnicima europskoga civilnog društva. Više od toga međusobnog razumijevanja među pripadnicima demokratskog i kulturno-historijskog pluralizma ne smijemo danas očekivati.

Riječju, teorije diferencije ne misle ni kauzalno ni teleološki, one misle semantički: one proizvode i mijenjaju smisao realnosti, naše znanje o njoj, a ne realnost samu. Kulturne, nacionalne, govorne razlike u Europi ostaju netaknute, mijenja se samo smisao i znanje o toj pluralističkoj realnosti: "Sustavi civilnog društva moraju vlastito osmišljavanje prilagoditi činjenici da u svojoj okolini ne mogu adekvatno djelovati."¹⁰ Okolina je za sustave bremenita nesavladivim slučajnostima. Razlike među demokratski i historijski generiranim sustavima teorije diferencije ne shvaćaju se kao prijetnja tim identitetima, nego kao jamstvo njihova opstanka. Identiteti nemaju subjektivan, nego kooperativan ili komunikativan karakter.

S onim što isključujemo iz vlastitog nacionalnog, religijskog, kulturnog, pravnog sustava ostajemo u stal-

nom semantičkom odnosu. Razlike se ne ukidaju i ne prevladavaju, nego se s njima kooperira jer su konstitutivne za naš vlastiti identitet. Kad ne bismo znali za druge političke kulture, ne bismo se znali od njih razlikovati. Taj proces kooperacije među nesumjerljivim Foucault naziva *gubernamentalizmom* kao dobrim oblikom vladavine.

Mnogo bi značilo ako bi se uspjelo kulturu, religije, nacije, govor, ekonomiju *dezideologizirati*. Time bi se otvorio prostor za europsku politiku sposobnu za odlučivanje u uvjetima kooperacije između demokratski proizvedenog i povijesno zatečenog pluralizma.

Parafrazirajmo na kraju Rawlsovu parafrazu Foucaulta: "Radi se o tome da se u demokratskoj zajednici javno razumijevanje demokracije i politike maksimalno oslobodi ovisnosti o kontroverznim religijskim i filozofskim učenjima. Ako nam uspije razviti takvu koncepciju, moći ćemo načelo tolerancije primijeniti na filozofiju, religiju i kulturu, a politika i demokracija kao posebni sustavi moraju biti to što jesu, političke i demokratske, a ne metafizičke djelatnosti."

¹⁰ N. Luhmann, *Die Religion der Gesellschaft*, str. 316.

Future Democracy?

SUMMARY Proceeding from postmodern theories of difference (Luhman, Derrida, Castells), the author concludes that the issue of the European future and democracy cannot be understood through any kind of project of higher unity, but as a process of political action which cannot be tied with a perspective of a predetermined structure of Europe. The author finds the origin of such an assessment in the oppositeness of two incommensurate pluralisms: a historically produced one, manifested in specific national or religious properties, and the one determined by a democratic procedure, which does not proceed from specific properties of members of a community, but from a principle of legal equality. It is because of the mentioned difference that democracy, law, politics or religion are simply autopoietic systems, which do not integrate into higher entities, but operate as functionally limited entities, which include and exclude from the system different segments of environment. If there is not such a higher end which Europe should pursue, what is the goal that should be pursued by Europe and European democracy? The answer, according to the author, lies in the deconstruction of European visions, illusions and projects, a critical potential of theories of difference not being in their practical application, but in their different understanding of the state of affairs.

KEYWORDS democracy, Project Europe, postmodern theories of difference, system theory, deconstruction theory